

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ՝ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Ընդամենը չորս անուն ինքնություն քանաստեղծություն էր հրատարակել Միքայել Նալբանդյանը իր ուսուցչի՝ Գաբրիել Պատկանյանի, Թիֆլիսում լույս տեսնող «Արարատ» ամսագրում, երբ մի քանի տարի անց՝ 1857 թվականին, Մոսկվայում լույս աշխարհ եկավ ֆրանսիացի արձակագիր Էռժեն Սյուի «Թափառական հրեա» վիպասանության առաջին հատորի աշխարհաբար թարգմանությունը, իր հանրաժանոթ «Հիսուսյանք» խորագիրը կրող առաջաբանով։ Թե՛ թարգմանությունը, և թե՛ առաջաբանը իրականացվել էր Նալբանդյանի «աշխատասիրութենով»։ Ավելացնենք, որ գործը գլուխ էր բերվել գիշեր-ցերեկ տևող լարված աշխատանքի շնորհիվ, որից հենց իր՝ թարգմանչի վկայությամբ, ինքը «մոխիր էր դարձել»։

Մեկնաբանելու համար ամենևին էլ ոչ պատահական բնույթ ունեցող այս թարգմանության ներքին շարժառիթները, պետք է նշենք, որ ֆրանսիացի վիպասանն իր գիրքը նպատակաուղղել էր իր ժամանակի սոցիալական ամենամեծ վտանգներից մեկի՝ կաթոլիկ գաղափարաբանության դեմ, որը լայնորեն տարածված էր Ֆրանսիայում, և աստիճանաբար իր դավադիր շոշափուկներն էր տարածում նաև հայության մեջ։ Եվ, մանավանդ, 19-րդ դարի կեսերին ցավագին հետևանքն այն էր եղել, որ ազգը պառակտված էր երկու, իրար նկատմամբ ոխերիմ թշնամությամբ լցված հատվածների՝ հայ-կաթոլիկների և հայ-լուսավորչականների, որոնք մի կողմ թողած ազգի հոգևոր զարգացումը խթանելու, նրան եվրոպական մշակույթին հաղորդակից դարձնելուն, ուսման ու գիտության նկատմամբ նրա բնականոն սերը քաջալերելու և այլ, այս բնույթի հրատապ հարցերը, զբաղված էին ոչ մի տեսակետից արժեք չներկայացնող, անիմաստ ու ժամանակավրեպ պայքարով։ Իրեն հատուկ խորաթափանցությամբ Նալբանդյանը տեսավ այդ անհեթեթ պայքարի ամբողջ վտանգավորությունը հայության համար, իսկ որովհետև Էռժեն Սյուի «Թափառական հրեան» գրված էր հենց գաղափարախոսության դեմ, և իր հրատարակվելու օրվանից իսկ շոնդալից հաջողություն էր ունեցել, ապա Նալբանդյանն էլ ձեռնամուխ եղավ նրա հայացմանը։ Ընտրությունը, նախ՝ խոսում էր այն մասին, որ թարգմանիչը միանգամայն ճիշտ էր կարողացել կողմնորոշվել գաղափարական պայքարի դժվարակնճիո խաչմերուկներում, և ապա, որ պակաս կարևոր չէ, այդ վիպասանության հայացումով նա հիանալի զենք էր տալիս ազգային առաջադիմության դիրքերից պայքարող իր համագործակից բարեկամների ձեռքը։ Եվ, չնայած, հակառակորդները կարողացան ի վերջո կասեցնել «Թափառական հրեայի» նալբանդյանական թարգմանությունը, քանզի լույս աշխարհ եկավ այդ վիպասանության միայն առաջին հատորը, բայց անգամ այս անկատար ձևով էլ՝ Էռժեն Սյուի ստեղծագործությունը և, մանավանդ, թարգմանչի կցած առաջաբանը, անվիճելիորեն մեծ դրական դեր կատարեցին ժամանակի գրական-հասարակական կյանքում, կաթոլիկ-ճիզվիտականության սոցիալական հիմքերը մերկացնելու ու քննադատաբար ոչնչացնելու առումով։

Որպես թարգմանիչ, հասունացումն ու վերջնական կազմավորումը արդեն կատարվում է Մոսկվայում, 1858 թ. սկզբներից Ստեփաննոս Նազարյանցի «խմբագրապետությամբ» լույս տեսնող «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հետ, մի ամսագիր, որի հրատարակության գործի թե՛

եռանդուն կազմակերպիչներից մեկն էր Նալբանդյանը, և թե՛ նրա հանապազօրյա թղթակիցներից: Այս պարբերականի անմիջապես երկրորդ՝ փետրվարյան համարում, հրատարակվեց ֆրանսիացի կին գրող, մշակութային գործիչ, թարգմանիչ Կլեմանս-Շենրիետ Ռոբերտի (1797-1872թթ.) «Դքսուհի դը Շերեոզ» վեպի՝ ֆրանսերեն բնագրից կատարված աշխարհաբար թարգմանությունը, որը Նալբանդյանը կատարել էր, ձեռքի տակ ունենալով նաև նույն ստեղծագործության 1841 թ. լույս տեսած համառոտ վերաշարադրությունը: Թարգմանությունը մեծ հաջողություն ունեցավ, որովհետև այնտեղ բացահայտված էր փարիզյան վերնախավի շռայլ ու զեխ կյանքը՝ իր բանասրկություններով, պալատական դավերով ու կանացի որոգայթներով, և այդ էր պատճառը, որ «Դքսուհի դը Շերեոզի» հայերեն թարգմանությունը նույն թվականին վերահրատարակվեց նաև առանձին գրքույկով:

Եթե այսօրան եղավ վերոհիշյալ վիպակի հասարակական հնչեղությունն ու նրա կատարած գրա-պատմական դերը, ապա «Հյուսիսափայլի» նույն՝ փետրվարյան համարում հրատարակված ֆրանսիացի բանաստեղծ Պիեր-Ժան Բերանժեի «Վայր ընկնող աստղեր» բանաստեղծության չափածո թարգմանությունը արդեն նոր խոսք էր նրա կյանքում: Սրան շուտով հաջորդած «Աղքատ կին», «Մեծ մայր» և այլ գործեր, դարձյալ թարգմանված Բերանժեից եկան, նախ, հավաստելու, որ Նալբանդյանը ամենևին էլ չէր զիջում իր դիրքերը նաև գեղարվեստական չափածոյի թարգմանության բնագավառում, և ապա, Նալբանդյանի շնորհիվ և նրա ջանքերով էր, որ «Անմահ Բերանժեն» (Կ.Մարքս) հաստատուն կերպով «մուտք գործեց» հայ գրականության մեջ, այն էլ՝ իր մահվանից հազիվ 7 ամիս անց: Ինչպես և նախորդ դեպքում, իր «աշխատասիրությունը կատարելու համար» հիմք ընդունելով ֆրանսերեն բնագիրը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում օգտվելով նաև ռուս ականավոր թարգմանիչներ Վասիլի Կուրոչկինի և Դմիտրի Լենսկու կատարած ռուսերեն թարգմանություններից, որոնք ի դեպ, այսօր էլ համարվում են եղածներից լավագույնները, Նալբանդյանը կարողացել է տալ կոկիկ աշխարհաբարով կատարված «հայեցումներ», որոնք աչքի են ընկնում իրենց իրականացման բարձր մակարդակով և գեղարվեստական թարգմանության անուրանալի որակով: Չմոռանալով նաև, որ սկզբնական շրջանում չափածո և արձակ գրաբար ստեղծագործություններով հանդես եկող Նալբանդյանը, այս թարգմանություններից սկսած, այլևս երբեք չանդրադարձավ «աստվածապարզ» գրաբարին և հետագա շրջանի իր բոլոր գործերը գրեց աշխարհաբար լեզվով. փաստը պերճախոս է այնքան, որ համապատասխան մեկնաբանությունները ավելորդ կլինեն:

Այս բոլորից ավելի ուշագրավը մեզ համար թերևս այն է, որ այս դեպքում էլ Նալբանդյանը մնում է նույն մարտնչող մարտիկը, և թարգմանելիք հեղինակների կամ նրանց այս կամ այն գործի ընտրության հարցում հետապնդում է պայքարի նույն նպատակը, այսինքն՝ իր գաղափարական հակառակորդներին օտարազգի դասականների բերանով «քննության տակ ձգելու» լայնորեն ընտրված միջոցը: Այդ տրամաբանության թելադրությամբ է, որ թարգմանիչը բավականին ազատ է վարվում իր նախընտրած այս կամ այն բանաստեղծությունը թարգմանելիս, նրանց հասարակական-քաղաքական նպատակաուղղվածությունը էլ ավելի սրելու նպատակով՝ ցանկացած ձևով փոփոխում է քառյակները՝ նրանցում կատարելով տարբեր բնույթի հավելումներ ու լրացումներ, թարգմանվող բանաստեղծությունից հանում էր մեկից

ավելի քայակներ, փոխարենը գրելով իր սեփականները այն դեպքում, եթե նրանք չէին համապատասխանում իր առաջադիր գաղափար-նպատակի լրիվ բացահայտմանը և այլն: «Աղքատ կին» բանաստեղծությունն, օրինակ, սկսվում է փարիզյան «հնամենի ու հարգարժան» եկեղեցու, նրա համապատասխան բաղկացուցիչ մասերի, նրա սյուների վրայի որմնանկարների բավականին երկարաշունչ նկարագրություններով, որը, հասկանալի է, թարգմանելու դեպքում ոչինչ չէր տալու հայ ընթերցողին, և Նալբանդյանն այդ քայակները հիմնավոր փոփոխման է ենթարկել: «Մեծ մայրը» գործում «Վաղաթառամ ծեր տատիկը» մի քանի քայակ պատմում է, թե ինչպես էր «այդ ստահակ Պիերը» սիրահետում իրեն, որը թարգմանվելու դեպքում ոչ միայն անիմաստ կհնչեր, այլև կթուլացներ բանաստեղծության գաղափարական միտվածությունը, և Նալբանդյանն այդ քայակները դուրս է թողել և այլն: Այս իմաստով էլ, Նալբանդյանի կատարած թարգմանությունները խստիվ կերպով հեռանում են թարգմանության՝ իր ժամանակ շատ տարածված և հասարակականորեն ընդունված ձևից, ստանում են գրական նոր և բնագրի համեմատությամբ միանգամայն տարբեր որակ, այսինքն՝ դիտվում են գրեթե որպես ինքնուրույն գեղարվեստական ստեղծագործություններ: Հենց այսպիսի արժեք էլ այսօր նրան ներկայացնում են մեզ համար:

Տարիների հոլովության հետ միասին, հանդես գալով «Հյուսիսափայլում» ամենազանազան բնության հոգվածներով, գրախոսականներով, հասարակական կյանքի վերաբերյալ այլևայլ բնության «նկատողություններով», օրագրի ձևով գրված երկասիրությամբ, անգամ մահախոսականներով, Նալբանդյանն ամեննին էլ չմոռացավ թարգմանությունների ասպարեզը և ընթերցող ու գիտական հայ հասարակությանը պարզեց թարգմանություններ կատարված Վ. Բենեդիկտովից («Առօրյա աշխարհ»), Հ. Հայնեից («Երագ») և ռուս ու եվրոպական ուրիշ դասականներից, այլևայլ առիթներով թարգմանաբար հայ ժողովրդին ներկայացրեց Պուշկինի («Չերքեզի երգ»), Լերմոնտովի («Մարգարե», «Պալեստինու ուստ», «Վեճ») ստեղծագործությունների ընտիր նմուշները, որոնք այսօր էլ զուրկ չեն գրական-գեղագիտական անառարկելի արժանիքներից և, հետևաբար, մեծ արժեք ու հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Գեղարվեստական արձակի թարգմանությունների բնագավառում փոքր ընդմիջումից հետո, Նալբանդյանը «մշակողաբար հայացնում է» Օ. Մենկովսկու հանրահայտ «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» սատիրան, որն ամենայն հավանականությամբ գրվել է 1858-1859 թվականների ընթացքում, թեև լույս աշխարհ է եկել անհամեմատ ավելի ուշ՝ 1881 թվականին: Նախորդ դեպքերի նման, այստեղ էլ Նալբանդյանն ավելացրել ու պակասեցրել է մեկից ավելի հատվածներ, ամբողջ նյութը վերամշակել է, ելնելով հայկական իրականության՝ իր ժամանակի թելադիր պահանջներից ու հասարակական-քաղաքական իրադարձություններից, իսկ սատիրայի վերջում էլ ավելացրել է երկու բոլորովին նոր գլուխներ: Ինչպես տեսնում ենք, իր աշխատանքային ոճի իմաստով, Նալբանդյանը դարձյալ հավատարիմ է մնում ինքն իրեն և հետևաբար «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» ևս դիտվում է որպես նրա ինքնուրույն գործերից մեկը:

Սատիրական ժանրին պատկանող ստեղծագործությանը անդրադառնալը դարձյալ ուներ իր կոնկրետ ու որոշակի նպատակը: Մինչ այդ Նալբանդյանն իր գաղափարական մեծ ու փոքր հակառակորդների հետ պայքարում էր հրապարակախոսական, զանազան տիպի

«գրադատականների», կրքոտ բանավիճային բնույթի հոդվածների և այլ՝ գրական այս ժանրին պատկանող գործերով, պայքարում էր, եթե կարելի է այսպես ասել, «լուրջ» ձևով: Այդ պայքարն ավելի նպատակասլաց դարձնելու համար անհրաժեշտ դիտվեց դիմել երգիծանքի ոչ պակաս հզոր ուժին, անհրաժեշտ դիտվեց ծաղրի ու սարկազմի սպանիչ զենքով անդրադառնալ ժամանակի կղերա-պահպանողական գործիչներին և այդ տեսանկյան թելադիր սկզբունքներից ելնելով, ներկայացնել նրանց գործն ու գործունեությունը: Նալբանդյանն այս ամենը կարողացել էր իրականացնել հիացնող վարպետությամբ: Եվ մեծ խորաթափանցություն չպահանջվեց ժամանակակիցներից, Բուրբանդուսի կերպարի ներքո ճանաչել Գաբրիել Այվազովսկուն, հանձինս Գրականության դիվանապետի՝ Մսեր Մսերյանին, հանձինս Մեծ Բրահմինի՝ Ներսես Աշտարակեցուն և այլն: Պատահական չէր, որ «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» աղմուկ ու փոթորիկ հարուցեց հակառակորդների բանակում, պահպանողական մամուլը հեղեղվեց մեծ ու փոքր զանազան հոդվածներով, որոնք չէին վարանում ամեն տիպի թույն ու լուտանք թափել հեղինակի գլխին, իրար հաջորդեցին ցարական ներքին գործերի մինիստրության այլևայլ բաժանմունքներին ուղղված զանազան «զեկուցագրերը», որոնք պահանջում էին «հսկողության ներքո վերցնել» սատիրայի հեղինակին և այլն: Երևույթի բնականոն ու օրինաչափ հետևանքն այն եղավ, որ Նալբանդյանի հիշյալ սատիրան մնաց ու մնում է ոչ միայն նրա գրական ժառանգության, այլև ամբողջ հայ գրականության մշտահմա գոհարներից մեկը, իսկ նրա հակառակորդների՝ այդ բոլոր չամուռճյանների, մսերյանների ու այվազովսկիների առիթով անաչառ պատմությունը վաղուց ասել է իր դատապարտության խոսքը:

Այսպիսին է Նալբանդյանի թարգմանական ժառանգության համառոտ բնութագիրը, որը չնայած տարիների բավականին մեծ հեռավորությանը, մինչև վերջին բառը մնում է իր իրավունքների մեջ: Եվ մեր մեծ վաթսունականի ծննդյան 150-ամյակի ներկա տոնակատարությունը, երախտագետ հայ ժողովրդի սիրո ու ջերմ հարգանքի տուրքն է իր զավակի հիշատակի առջև, որպեսզի ժամանակի ու տարածության հեռավորության մեջ ավելի մեծանա «այդ ազնվագույն ու ամենաբարի մարդու» (Ա. Գերցեն) պայծառ կերպարը: